

Ғ.Х. Насыров *¹

¹ Заң ғылымының кандидаты,
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің аға оқытушысы,
Қазақстан, Алматы қаласы
E-mail: Nassyrov51@mail.ru

ЗАМАНЫНДА ХАЛҚЫНЫҢ ШЫНАЙЫ ЫҚЫЛАСЫНА БӨЛЕНГЕН ЗИЯЛЫ ТҮЛҒА – МҰХАМЕД-САЛЫҚ БАБАЖАНОВТЫҢ ТАРИХИ БЕЙНЕСІ

Аңдатпа

Мұхамед-Салық Бабажанов — қазақ халқының рухани өмірінде, ағартушылық қозғалысында өзіндік орны бар көрнекті зиялы тұлға. ХІХ ғасырда өмір сүрген ол тек өз дәуірінің емес, бүгінгі ұрпақтың да тарихи санасында айрықша із қалдырған қайраткер. Бабажанов қазақ қоғамының әлеуметтік, мәдени және саяси мәселелерін тереңінен түсінген, сол кезеңдегі халықтың көзін ашуға, білім мен мәдениетке үндеуге ұмтылған санаулы зиялылардың бірі болды.

Ол Ресей империясының саяси құрылымын, отарлық саясаттың шынайы сипатын жақсы білді және қазақ халқының мүддесін қорғау жолында қаламын қару етіп, бірнеше маңызды еңбектер жазды. Мұхамед-Салық Бабажановтың публицистикалық мұралары қазақ халқының тарихи-этнографиялық ерекшеліктерін, тұрмыс-салтын, әлеуметтік жағдайын шынайы бейнелеп, ғылыми негізде зерттеуге жол ашты.

Бабажановтың тұлғалық биігі оның халқы алдындағы адалдығы мен ағартушылық қызметінде көрініс тапты. Ол халықтың шынайы ықыласына бөленіп, өз заманының ұлт зиялысы деңгейіне көтерілді. Оның шығармашылығы мен қоғамдық қызметі қазақ қоғамының оянуына, ұлттық сананың қалыптасуына елеулі үлес қосты. Бұл мақалада Мұхамед-Салық Бабажановтың өмір жолы, ағартушылық еңбегі мен тарихи мұрасы жан-жақты талданып, оның қазақ зиялылары арасындағы орнын ашып көрсету көзделеді.

Кілт сөздер: Мұхамед-Салық Бабажанов, қазақ зиялылары, ағартушылық, Бөкей Ордасы, этнография, тарихи мұра, ХІХ ғасыр, ұлттық сана, Ресей империясы, отарлық саясат, халықтың әлеуметтік жағдайы, қазақ қоғамы

Насыров Ғ.Х. *¹

¹Кандидат юридических наук, старший преподаватель
Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Казахстан, г.Алматы,
E-mail: Nassyrov51@mail.ru

ИСТОРИЧЕСКИЙ ОБРАЗ ИНТЕЛЛИГЕНТНОЙ ЛИЧНОСТИ, ЗАСЛУЖИВШЕЙ ИСКРЕННЮЮ ПРИЗНАТЕЛЬНОСТЬ СВОЕГО НАРОДА – МУХАМЕД-САЛЫК БАБАЖАНОВ

Аннотация

Мухамед-Салык Бабажанов — видный казахский интеллигент, занимающий особое место в духовной жизни и просветительском движении казахского народа. Живший в ХІХ веке, он оставил неизгладимый след не только в сознании своего поколения, но и в исторической памяти современных потомков. Бабажанов был одним из немногих просветителей, глубоко понимающих социальные, культурные и политические проблемы казахского общества того времени, стремившихся пробудить народ, призвать к знаниям и культуре.

Он хорошо знал политическую систему Российской империи, истинную сущность колониальной политики и посвятил свои труды защите интересов казахского народа. Публицистическое наследие Мухамед-Салыка Бабажанова открыло научный путь к глубокому исследованию историко-этнографических особенностей казахского народа, его быта, традиций и социального положения.

Высота личности Бабажанова проявилась в его верности своему народу и просветительской деятельности. Он заслуженно снискал искреннюю признательность своего народа и стал выдающимся интеллигентом своей эпохи. Его творчество и общественная деятельность внесли значительный вклад в пробуждение казахского общества и формирование национального самосознания. В данной статье всесторонне рассматриваются жизненный путь, просветительский труд и историческое наследие Мухамед-Салыка Бабажанова, а также раскрывается его место среди казахской интеллигенции.

Ключевые слова: Мухамед-Салык Бабажанов, казахская интеллигенция, просветительство, Букей Орда, этнография, историческое наследие, XIX век, национальное сознание, Российская империя, колониальная политика, социальное положение народа, казахское общество

*Nassyrov G.Kh. **¹

¹*Candidate of legal sciences, lecturer at the Abai Kazakh National Pedagogical University
Kazakhstan, Almaty city, -mail: Nassyrov51@mail.ru*

THE HISTORICAL IMAGE OF AN INTELLECTUAL WHO EARNED THE SINCERE APPRECIATION OF HIS PEOPLE – MUKHAMET-SALYK BABAZHANOV

Abstract

Mukhamet-Salyk Babazhanov is a prominent Kazakh intellectual who holds a unique place in the spiritual life and enlightenment movement of the Kazakh people. Living in the 19th century, he left an indelible mark not only on his own era but also on the historical consciousness of future generations. Babazhanov was one of the few enlightened figures who deeply understood the social, cultural, and political issues of Kazakh society at the time and strived to awaken the people and call them to knowledge and culture.

He had a profound understanding of the political structure of the Russian Empire and the true nature of colonial policy, and he used his pen as a weapon in defending the interests of the Kazakh people through several significant works. Mukhamet-Salyk Babazhanov's journalistic legacy paved the way for scientific studies of the historical and ethnographic features, everyday life, traditions, and social conditions of the Kazakh people.

Babazhanov's greatness as a person was reflected in his loyalty to his people and his dedication to educational service. He gained the sincere respect of his contemporaries and rose to the level of a national intellectual of his time. His creative and public activities made a significant contribution to the awakening of Kazakh society and the formation of national consciousness. This article provides a comprehensive analysis of Mukhamet-Salyk Babazhanov's life, educational work, and historical heritage, aiming to highlight his place among Kazakh intellectuals.

Keywords: Mukhamet-Salyk Babazhanov, Kazakh intellectuals, enlightenment, Bukey Horde, ethnography, historical heritage, 19th century, national consciousness, Russian Empire, colonial policy, social condition of the people, Kazakh society

Кіріспе. Қазақ халқының тарихында елдің рухын асқақтатып, ағартушылық жолында аянбай тер төккен зиялы тұлғалар аз емес. Солардың бірі – Мұхамед-Салық Бабажанов. Ол өз заманының күрделі әлеуметтік-саяси үдерістерінде халқына адал қызмет етіп, ұлттық сананың оянуына, рухани кемелденуіне зор үлес қосты. Бүгінде, 2025 жылы, Бабажановтың туғанына 190 жыл толып

отыр. Бұл айтулы дата — оның тарихи мұрасын жаңаша пайымдап, тұлғалық биігін тереңірек зерделеуге үлкен мүмкіндік.

Мұхамед-Салық Бабажанов — қазақ даласында алғашқы зиялы қауым өкілдерінің бірі ретінде ағартушылық пен ғылымды үндестірген, өз халқының мүддесін қорғауды өмірлік мұраты еткен қайраткер [1]. Ол тек қана жазба мұра қалдырған жоқ, сонымен бірге сол заманғы қазақ қоғамындағы ұлттық ой-сананың жаңғыруына түрткі болған тұлға. Оның өмір жолы — білім мен адалдыққа, ұлтқа деген шынайы сүйіспеншілікке негізделген.

Бұл мақала Мұхамед-Салық Бабажановтың 190 жылдық мерейтойына арналады. Мақалада қайраткердің өмірі, қоғамдық-саяси қызметі мен ағартушылық мұрасы жан-жақты қарастырылып, оның халқына жасаған шынайы қызметі мен тұлғалық ерекшеліктерін ашып көрсету мақсаты көзделеді.

Өзектілігі. Қазіргі таңда ұлттық руханият пен тарихи жадымызды қайта жаңғырту — еліміздің мәдени және ғылыми дамуындағы маңызды бағыттардың бірі. Халықтың тарихи санасын қалыптастыруда өз заманының шынайы жанашырлары мен ағартушыларының еңбектерін зерттеу айрықша мәнге ие. Солардың қатарында Мұхамед-Салық Бабажановтың есімі ерекше орын алады. Оның ұлт мүддесін қорғаудағы ұстанымы, ағартушылық қызметі және ғылыми-зерттеушілік еңбектері қазақ зиялыларының қалыптасу кезеңіндегі ірі құбылыс болып табылады.

2025 жылы Мұхамед-Салық Бабажановтың туғанына 190 жыл толуы — осы тарихи тұлғаның мұрасын қайта зерделеп, қазіргі ұрпаққа тереңірек таныстыру үшін маңызды мүмкіндік. Оның еңбектері мен қоғамдық көзқарастары бүгінгі таңда да өз маңызын жойған жоқ. Бабажановтың ойлары мен идеялары ұлттық бірегейлікті сақтауда, білім мен ғылымның құндылығын дәріптеуде, қазақ халқының тарихын зерттеуде өзекті болып отыр.

Мақаланың өзектілігі - Мұхамед-Салық Бабажановтың сан қырлы тұлғасын ашып, оның 190 жылдық мерейтойы аясында ұлт тарихындағы орнын айқындау және жас ұрпақтың тарихи танымын кеңейтуге үлес қосу.

Мақаланың негізгі мақсаты – Мұхамед-Салық Бабажановтың өмір жолы, ағартушылық қызметі мен тарихи мұрасын жан-жақты ғылыми тұрғыда талдау және оның қазақ зиялылары арасындағы орны мен қоғамға қосқан үлесін айқындау. Сонымен қатар, тұлғаның 190 жылдық мерейтойы аясында оның еңбегін заманауи ғылыми және рухани контексте қайта зерделеу.

Мақаланы жазуда мынандай міндеттер алдыға қойылды:

Мұхамед-Салық Бабажановтың өмірбаянын, білім алған ортасын және қоғамдық-саяси қызметін тарихи деректер негізінде сипаттау.

Бабажановтың ағартушылық және публицистикалық еңбектерін талдау арқылы оның қазақ қоғамындағы рөлін анықтау.

Тұлғаның этнографиялық және ғылыми зерттеулерінің маңызын көрсету.

XIX ғасырдағы қазақ қоғамындағы әлеуметтік, мәдени және саяси жағдайлармен байланыстыра отырып, Бабажановтың көзқарастарын талдау.

Мұхамед-Салық Бабажановтың есімін қазіргі кезеңде кеңінен насихаттау және оның 190 жылдық мерейтойын ғылыми тұрғыдан негіздеу.

Қазақ зиялыларының қалыптасуындағы Бабажановтың орнын тарихи сабақтастық тұрғысынан бағалау.

Материалдар мен әдістер. Мақаланың негізгі материалдық базасы ретінде Мұхамед-Салық Бабажановтың өмірі мен қызметіне қатысты тарихи, ғылыми және публицистикалық еңбектер алынды. Бірінші кезекте Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың 2022 жылғы Қазақстан халқына Жолдауы (www.akorda.kz) талданды, себебі ол құжатта ұлттық құндылықтарды ұлықтау, тарихи тұлғаларды дәріптеу мәселесі ерекше атап өтілген. Бұл жолдау мақала тақырыбының қазіргі қоғам үшін өзектілігін дәлелдейтін саяси бағдар ретінде қарастырылды.

Сонымен қатар, Бақытжан Хасенұлы Сейтқалиевтің әулеттік шежіреге қатысты ауызша дерегі мен белгілі ғалым Қ. Ыдырысовтың пайымдары мақаланың этнографиялық және генеалогиялық

негізін құрайды. Ғ. Сейтақтың «Нарынның нар ұлдары» еңбегі мен Ж. Боранбайдың «Осы жұрт Бабажановты біле ме екен...» атты мақаласы Мұхамед-Салық Бабажановтың қоғамдық бағасын, өмірлік жолын сипаттауға маңызды үлес қосты.

Ыдырысов Қ. мен Ысмағұлов М.-ның "Дүмбілез деректер" мақаласы, Ивлев Н.П. мен Масанов Н.Э.-ның «Видный казахский ученый М.С.Бабажанов» атты ғылыми зерттеуі, сондай-ақ Х. Маданов пен А. Мұсабаеваның «Мұхаметсалық Бабажанов» еңбегі тұлғаның өмірі мен қызметін ғылыми тұрғыдан сипаттауға негіз болды.

И.В. Ерофеевтің «История Букеевского ханства» атты еңбегі мен С.З. Зимановтың «Россия и Букеевское ханство» зерттеулері Бабажанов өмір сүрген тарихи-әлеуметтік жағдайды ашуға көмектесті. Сонымен бірге, энциклопедиялық және мерзімді басылымдарда жарияланған мақалалар (Қазақ Совет энциклопедиясы, «Вечерняя Алма-Ата», «Білім және еңбек») қосымша тарихи мәліметтер мен замандас көзқарастарды толықтырды.

Әдістері. Мақалада тарихи-талдау, салыстырмалы сараптау, жүйелі құрылымдау, дереккөздерді сын көзбен бағалау әдістері қолданылды.

Нақтырақ айтқанда:

Тарихи-генетикалық әдіс: Мұхамед-Салық Бабажановтың өмір жолын, шыққан тегі мен қызметін кезең-кезеңмен зерттеуге мүмкіндік берді.

Салыстырмалы талдау әдісі: әртүрлі авторлар мен дереккөздердегі ақпаратты салыстырып, тұлғаға берілген бағадағы ұқсастықтар мен айырмашылықтарды анықтауға қолданылды.

Мәліметтерді жүйелеу: Бабажановқа қатысты әдебиеттер, ауызша шежіре және мерзімді басылымдардағы мәліметтер жинақталып, тарихи реттілікпен құрылымдалды.

Публицистикалық және ғылыми мәтіндерді контенттік талдау: тұлғаның қоғамдық рөлі мен көзқарастарын ашуға көмектесті.

Аталған әдістер арқылы Мұхамед-Салық Бабажановтың тұлғалық келбетін ғылыми тұрғыда жан-жақты ашып көрсету көзделді.

Нәтижелері: Мақалада Мұхамед-Салық Бабажановтың:

Өмір жолы, тарихи тұлғалық ерекшелігі, білім мен ағартушылық қызметі жан-жақты зерттелді.

Қазақ қоғамының әлеуметтік, құқықтық және мәдени мәселелерін көтерудегі орны анықталды.

Ғылыми мұрасының қазақ этнографиясы мен тарихына қосқан үлесі жүйеленіп көрсетілді.

Тарихи дереккөздер мен баспасөз материалдарына сүйене отырып, оның туған және қайтыс болған жылдары туралы түрлі көзқарастар сарапталды.

Бабажановтың есімі мен еңбегін «Рухани жаңғыру» аясында кеңінен насихаттау қажеттілігі ұсынылды.

2025 жылы 190 жылдық мерейтойын ұлттық деңгейде атап өту – тарихи әділеттілікті қалпына келтірудің маңызды қадамы екені негізделді.

Зерттеу нәтижелері бойынша, Мұхамед-Салық Бабажанов — тек өз дәуірінің емес, бүгінгі ұрпақ үшін де үлкен өнеге болатын тұлға. Оның мұрасы қазақ халқының тарихи санасын қалыптастыруда ерекше рөл атқарады және болашақ ғылыми зерттеулерге терең негіз болады.

Негізгі бөлім. Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев өз жолдауларында ұлттық тарих пен рухани жаңғыру мәселесіне айрықша мән беріп келеді. Әсіресе, Мемлекет басшысының 2022 жылғы Қазақстан халқына Жолдауында: «Халқымыз үшін зиялы қауымның орны қашанда ерекше. Ұлт тағдыры сынға түскен сәтте көзі ашық азаматтар әрдайым көш бастаған» деп атап көрсетуі — қоғамдағы зиялы тұлғалардың маңызын жаңа қырынан тануға үндейді [2].

Қазіргі таңда қоғамдық өмірде нағыз зиялы тұлғалардың жетіспеушілігі мен рухани құндылықтардың әлсіреуі айқын байқалады. Халықтың адал перзенті, өз ұлтының мүддесін бәрінен жоғары қойған азаматтардың қызметін қайта зерделеу — рухани құлдыраудың алдын

алатын маңызды қадамдардың бірі. Мұндай кезеңде тарихта өшпес із қалдырған, өз дәуірінде халқының шынайы ықыласына бөленген тұлғалардың өмірін зерттеу ерекше маңызға ие.

Алайда, өкінішке орай, қазақ тарихында елеулі еңбек еткен, бірақ уақыт өте келе назардан тыс қалған тұлғалар аз емес. Осыған орай олардың өмір жолы мен еңбектерін қайта қарастыру – қазіргі қазақ тарихнамасының өзекті міндеті болып табылады. Бұл мақала Мұхамед-Салық Бабажанов сынды ұмыт бола бастаған, бірақ халқына адал қызмет еткен зиялы қайраткерлердің тұлғалық бейнесін ғылыми негізде талдауға бағытталған.

Мақаланы жазуға түрткі болған оқиға – белгілі бір тұлғаның қазасына байланысты ұйымдастырылған дастархан басындағы әңгіме. Сол басқосуда сөз алған бір қария өзінің ұстанымымен, сабырлы мінезімен ерекшеленіп, құран оқып, бата бергеннен кейін, қабырға іргесіндегі орынға жайғасады. Бұл ақсақал – белгілі күйші Дәулеткерейдің тікелей ұрпағы екені алдын ала белгілі болды.

Әңгіме барысында қария біздің батыс өңірінен екенімізді білген соң, өткеннен сыр шертіп: «...Біздің қонысымыз Торғын өзенінің бойында орналасқан еді, бұл қонысты бізге кезінде Салық Бабажанов белгілеп берген деп бала кезімізде үлкендердің жиі айтқанын талай естігенбіз. Сіздер де сол өңірдің азаматтары екенсіздер, Салық туралы естүлеріңіз бар ма?» – деп, сұрақ қойды [3]. Сейтқалиев Бақытжан Хасенұлының өз аузынан естіп білгеніміз: бұл кісі Дәулеткерейден Азаматкерей – Сүлеймен – Хасен – Бақытжан болып өрбиді екен. Белгілі ғалым Қ.Ыдырысовта бұл кісі туралы біледі екен. Бұл сұрақ отырғандарды елең еткізіп, Салық есімі көпшіліктің есінде жаңғыра түскені байқалды.

Тарихта халқына адал қызмет етіп, қайырымды ісімен өшпес із қалдырған тұлғалар бар. Уақыт өте келе олардың есімі көмескі тартса да, кейде күтпеген сәтте олардың есімі халық жадында қайта жаңғырады.

Осыған орай, бөкейлік ақын Ғайса-Ғали Сейтақ өз шығармасында Мұхамед-Салық Бабажановтың есімі мен еңбегінің ұмыт қалып бара жатқанын өкінішпен жырға қосады:

«Қалды Салық ісі ұмыт,
Күлге оранып тұрағы.
Кесілгендей тамыры,
Орда барар жол қайда!?
Сөйткен Салық қабірі
Қалды алыста, Торғайда.
Жаныңа осы батады,
Таға аласың кімге сын!?
Ракеталар жатады
Дүңкілдетіп іргесін!» [4].

Ақынның бұл жолдарында Салықтың еңбегі лайықты бағаланбай қалғаны, оның зиратының Торғайда ескерусіз қалғаны туралы терең өкініш байқалады. Ақынның бұл мұңы — ұлт тұлғаларына деген құрметтің әлсіреуін сынға алу.

Ғайса-Ғали Сейтақ жырға қосқан Салық – халқының шынайы ықыласына бөленген, өз заманында ерекше орын алған зиялы тұлға. Мұхамед-Салық Бабажановтың ата-бабалары да ел тарихында белгілі. Атасы Бабажан – Бөкей ханның сенімді биі, ал әкесі Қарауылқожа Бабажанов — Исатай мен Махамбет бастаған көтерілістің негізгі себепшілерінің бірі ретінде тарихта қалған беделді тұлға.

Мұхамед-Салық Бабажанов – Жәңгір хан ашқан мектепті бітірген және оның қамқорлығымен 1845 жылы Орынбордағы Неплюев атындағы кадет корпусында оқуға түскен қазақ жастарының бірі. Ол М.Бекмұхамедов, Ж.Ниязов, М.Жантөрин сынды замандастарымен бірге білім алған сегіз қазақ баласының қатарында болған [5]. Кейіннен бұл жастардың барлығы қазақ қоғамында беделді қызмет атқарған алғашқы зиялылар ретінде тарихта өз орнын алды.

Мұхамед-Салықтың туған жылы туралы деректерде зерттеушілер арасында бірізділік жоқ. Ғалымдар М.Ысмағұлов пен Қ.Ыдырысов оның 1831 жылы дүниеге келгенін көрсетеді [6]. Ал

Н.Ивлев пен Х.Масанов оны 1830 жылы туған деп есептейді [7]. Т.Сенигова өз еңбегінде 1832 жылды атайды [8]. Х.Маданов пен А.Мұсабаеваның да зерттеуінде нақты туған жылы көрсетілмеген [9].

Ал Ішкі Бөкей Ордасының тарихын терең зерттеген И.В.Ерофеев 1832-1833 жылдарды көрсетеді [10]. Қ.Ыдырысов та оның туған жылы 1831-1832 жылдардың шамасы деген пікірді ұстанады. Дегенмен бұл деректердің ешқайсысы нақты құжатпен расталмаған.

Зерттеушілердің пікірлерін саралай келе, журналист Тілекқабыл Боранғалиұлының пайымдауы туған жылды анықтауда неғұрлым қисынды болып көрінеді. Ол Санкт-Петербургте шыққан «Северная пчела» газетінің 1861 жылғы 5 қаңтардағы санында жарияланған Салықтың өз қолымен жазған мақаласындағы дерекке сүйенеді. Сол мақалада Салық Бабажанов: «Бұл 1845 жылдың басындағы қыс еді. Біраз уақыттан соң біздерді жаз айында Орынборға жібереді деген хабар жетті. 1 шілдеде Торғын өзенінің бойындағы ханның жазғы ордасына жиналды. Ол кезде менің жасым 11-де болатын» деп жазады [11].

Осы дерекке сүйене отырып, Т.Боранғалиұлы Салықтың туған жылы 1834 немесе 1835 жыл болуы ықтимал деген қорытындыға келеді. Бұл тұжырым ғылыми зерттеулерде қолданылатын логикалық талдау, тарихи жорамал және уақыттық сәйкестендіру әдістеріне негізделген. Осы себепті бұл көзқарас Салықтың туған жылын анықтауда неғұрлым дәлелді болып саналады.

Сонымен қатар, 1860 жылы Санкт-Петербургте этнограф ғалым Павел Небольсин Салық Бабажановпен кездесіп, оны былай сипаттаған: «Жасы 25-те, келбетті, күнге күйген қара торы өңді, көздері нұрлы, шашы қалың қара. Орыс тілін еркін әрі әсерлі меңгерген, әсіресе өзі толғанған тақырыпта қызу сөйлейді» – деген мәлімет қалдырған. Бұл дерек те Салықтың 1835 жылы туғанын айғақтай түседі. Т.Боранғалиұлы осы деректерді саралай келе, Салықтың жасы Шоқанмен шамалас, яғни 1835 жылы туған деген пікірді алға тартады. Демек, 2025 жылы Мұхамед-Салық Бабажановтың туғанына 190 жыл толатынын негіздеуге толық мүмкіндік бар.

Мұхамед-Салық Бабажановтың қайтыс болған жылы туралы да зерттеушілер арасында біріділік жоқ. Н.Ивлев пен Н.Масанов, сондай-ақ Т.Сенигова Салық 1898 жылы дүние салды деп жазады. Ал М.Ысмағұлов пен Қ.Ыдырысов оның 1871 жылдың мамыр айында қастандықпен өлтірілгенін көрсетеді [12]. Бұл пікірді сол кезеңде жарық көрген "Түркістан уалаяты" газетіндегі мәліметтер де растайды.

Бабажановтың өмірі мен қызметін саралай отырып, оның қоғамдағы орны мен тарихи рөлін байыптауға болады. Ол 1841 жылы Жәңгір хан ашқан Бөкей Ордасындағы алғашқы орыс-қазақ мектебіне қабылданып, 1844 жылы аталған оқу орнын тәмамдаған алғашқы түлектердің қатарында болды. Кейін әкесі оны Орынбордағы Неплюев атындағы кадет корпусындағы "Азиялық бөлімге" оқуға береді [13]. Бұл бөлім сол кезеңде әкімшілік құрылымдар мен әскери мекемелерге тілмаштар дайындауға мамандандырылған болатын.

Салық Бабажанов кадет корпусында білім алып қана қоймай, өздігінен үздіксіз ізденіп, тарих, этнография, археология, география, сонымен қатар орыс әдебиеті бойынша терең білім жинақтады. Ол Орынбордағы қалалық кітапханалардан сирек кітаптарды тауып оқыған, орыс тарихшылары Карамзин, Миллер, Голиков, Щербаков еңбектерімен танысып, орыс географиялық және археологиялық қоғамдарының еңбектерін үзбей бақылап отырған. Бұл білім оның туған өлкесінің, Еділ мен Жайық бойындағы халықтың, сондай-ақ Бөкей хандығының тарихын терең зерттеуіне ықпал етті.

Мұхамед-Салық Бабажанов 1851 жылдың қазан айында кадет корпусын ойдағыдай аяқтап, хорунжий әскери шенін алған. Оның қабілетін жоғары бағалаған Орынбор шекара комиссиясы жас офицерді өз қарамағында қызметке қалдырады. Алайда 1853 жылы Орынбор казак-орыстарының подхорунжийі Алексеев Бабажановқа жалған айыптар тағып, қызметінен босатуға ықпал етеді. Нәтижесінде Салық Бабажанов Ішкі Бөкей Ордасына жер аударылып, туған еліне оралады. Оның соңынан тыңшылық мақсатта сол Алексеевті қадағалау үшін жібергенімен, уақыт өте келе екеуі достасып кетеді. Тіпті, Алексеев Бабажановтың мақалаларын Астраханда шығатын «Волга» газетіне жеткізіп беріп отырған.

Туған жеріне оралған соң Бабажанов хан сарайында тілмаш қызметін атқарады. Кейін әскери шені жоғарылатылып, жүзбасы дәрежесіне жетеді. Ол Ішкі Орданы басқару жөніндегі уақытша кеңестің кеңесшісі қызметін де атқарады. Ел ішін жиі аралаған Бабажанов өз халқының тұрмыс-салтын, әдет-ғұрыптарын, әндері мен аңыздарын зерттеп, жинақтай бастайды. 1860 жылдан бастап оның мақалалары түрлі басылымдарда жарияланады. Атап айтқанда, «Санкт-Петербургские ведомости», «Северная пчела», «Деятельность» газеттерінде «Қазақтың қазақ туралы жазбалары», «Қазақтың өз тумаларының тұрмыс-күйі және тағдыры туралы жазбалары», «Қазақтың жұртшылыққа арнауы» атты маңызды мақалалары жарық көреді.

Оның ғылыми-зерттеу қызметіне серпін берген маңызды оқиға – 1860 жылы Орынбор өлкесінен қазақ делегациясы құрамында Санкт-Петербургке баруы. Бұл делегация құрамында Бөкей Ордасынан Ғұбайдолла Есенбаев пен Салық Бабажанов болған. Делегацияны жолға алып шыққан пристав Лев Плотников қазақтардың сапары мазмұнды әрі пайдалы өтуін ұйымдастыруға жауапты болды.

Санкт-Петербургке барған сапар барысында қазақ делегациясы Эрмитаж, Арсенал, патша сарайлары, шыны зауыты, минералогиялық және зоологиялық мұражайлар, ботаникалық бақ, көпшілік кітапхана және басқа да көрнекті орындармен танысты. Сонымен қатар, делегация Кронштадт, Петергоф, Патша ауылы, Гатчина, Павловск қалаларын аралады. Бабажанов Санкт-Петербургте 1860 жылдың 31 шілдесінен 24 тамызына дейін болып, осы кезеңде көптеген орыс зиялыларымен танысты. Соның ішінде этнограф ғалым П.Небольсинмен жақын қарым-қатынас орнатты.

Делегация мүшелері Петербургте жүрген алғашқы аптада-ақ Шоқан Уәлихановпен танысқан. 1860 жылы 9 тамызда Шоқан өзінің елдегі туыстарына жазған хатында: «Мұқан сұлтан бастаған делегация Орынбордан келгеніне бір апта болды. Бүгін императордың қабылдауына барады. Олардың жанында пристав Плотников бар. Делегация бастығының орынбасары әрі тілмаш – офицер Әлмұхамед Сейдалин сұлтан...» деп жазған болатын [14].

Зерттеушілердің пайымдауынша, дәл осы сапар барысында Шоқан мен Салықтың өзара кездесуі әбден мүмкін. Өйткені, делегация мүшелері арасында Бабажановтың ерекше білімі мен ой-өрісі бірден көзге түскен. Шоқан сынды ірі ғалымның Салық Бабажанов сынды талантты офицерге назар аудармауы екіталай. Қазіргі ғылыми деректерде олардың нақты достық қатынасы туралы тікелей мәліметтер болмаса да, бұл екеуінің кездесуі тарихи тұрғыдан өте қисынды.

Мұхамед-Салық Бабажановтың алғашқы мақалалары жарияланғаннан кейін, ол ғылым жолына бар ынтасымен бет бұрды. Оның зерттеушілік қызметі қазақ даласын шетелдік және орыс ғалымдары жүйелі түрде зерттей бастаған кезеңмен тұспа-тұс келді. Алайда, көптеген сыртқы зерттеушілер қазақ халқының тұрмысы мен мәдениетін жете білмей, үстірт және көбінесе теріс пікір қалыптастырды. Осындай бұрмаланған көзқарастарды түзету мақсатында Салық Бабажанов ғылыми негізде, дәйекті, нақты мақалалар жаза бастады.

Ол Ресей императорлық географиялық қоғамының беделді басылымдары – «Хабаршы», «Жазбалар» және «Этнографиялық жинақтарға» үздіксіз мақалалар жариялап тұрды. Сонымен бірге, жинақтаған этнографиялық және археологиялық материалдарын Географиялық қоғамға жіберіп отырған. Шалғайда өмір сүрсе де, Бабажанов ғылыми қоғаммен тұрақты байланыста болып, аймақтық зерттеулерге елеулі үлес қосты. Осы жанкешті еңбегі үшін 1862 жылдың ақпан айында Ресейдің Географиялық қоғамы оны этнография бөлімі бойынша мүше-корреспондент етіп сайлайды және сол жылы күміс медальмен марапаттайды.

Географиялық қоғамның марапаттау құжатында: «Бабажанов қазақтардың тұрмысы жайлы бізге бірнеше мақала жазды және ол жерден табылған заттарды да мақаласымен қоса жіберіп отырды» деп атап көрсетілген. Ғылыми қоғамда оның «Нарын құмы» мен «Қазақ даласынан табылған тас мүсін туралы» мақалалары талқыланып, жоғары бағаланған. Осылайша, Салық Бабажанов — Шоқан Уәлихановтан кейін Ресейдің Географиялық қоғамына мүше болған екінші қазақ және ресми түрде ғылыми еңбегі үшін күміс медальмен марапатталған тұңғыш қазақ ғалымы.

Мұхамед-Салық Бабажанов Нарын құмында тұрса да, Петербургтен шығатын басылымдар мен сол кездегі көрнекті орыс жазушылары – Белинский, Писемский, Гоголь, Островский, Гончаровтардың шығармаларын үнемі қадағалап оқып отырған. Оның ғылым мен әдебиетке деген қызығушылығы жоғары болғанын академик Салық Зиманов та атап көрсетеді: «Ордадағы Жәңгір мектебін бітіргендердің көбі өз заманының алдыңғы қатарлы идеяларын қолдаушылар болды. Солардың ішінде білім деңгейі мен ой-пікірімен ерекше танылған тұлға – Салық Бабажанов еді» [15].

Салықтың ғылыми қабілетін сол кездегі ірі ғалымдар да мойындады. Атақты шығыстанушы В.Григорьев Бабажановпен хат жазысып, онымен достық қарым-қатынаста болған. В.Григорьев оны «тамаша білім алған қабілетті адам» деп жоғары бағалады. Айта кету керек, осы В.Григорьев кейін қазақ ағартушысы Ыбырай Алтынсаринге ұстаздық еткен тұлға [16].

Бабажанов өз дәуірінде Еділ-Жайық бойында көне мұра жинаушы ретінде де белгілі болған. Ел ішінде табылған ерекше тарихи заттар, кейбір археологиялық олжалар Салық Бабажановқа дереу жеткізіліп отырған, бұл оның зерттеуші ретінде халық арасында беделінің жоғары болғанын көрсетеді. 1862 жылы Жалғызшағыл құмында табылған әйел адамның ақ тастан қашалған тас мүсінін өзі барып көріп, Хан Ордасындағы үйіне алып келген. Осы тарихи олжа туралы мақала жазып, оны Орыс Географиялық Қоғамына жолдаған. Сонымен қатар, қоғам оған қазақ халқының әндерін, әдет-ғұрып жырларын жинап, халық емшілігі туралы мәліметтерді зерттеуді де тапсырады. Бабажановтың жинақтаған археологиялық және этнографиялық мұралары бүгінгі таңда ғылыми қорларда сақтаулы.

Мұхамед-Салық Бабажанов өз заманында қазақ қоғамының әлеуметтік жағдайын терең түсінген, оның болашағына жаңаша қарауға талпынған санаулы зиялылардың бірі болды. Ол Жәңгір хан сынды дала билеушілері секілді қазақ қоғамын заман талабына бейімдеу қажеттігін жақсы түсінді және осы бағытта белсенді қызмет атқарды. Оның қазақ халқының өмірі мен құқықтық жағдайы туралы жазған көптеген қолжазбалары қазіргі уақытта Ресей мұрағаттарында және Қазақстанның ұлттық қорларында сақтаулы. Бұл құжаттарды жан-жақты зерттеу тек Мұхамед-Салық Бабажановтың ғылыми мұрасын толық ашуға ғана емес, сонымен қатар қазақ қоғамының XIX ғасырдағы тарихи-әлеуметтік дамуын тереңірек зерделеуге мүмкіндік береді.

Өкінішке орай, Бабажановтың жеке өмірі туралы нақты деректер бүгінгі күнге дейін сақталмаған. Дегенмен, оның баспасөзде жарияланған мақалалары арқылы оның өмірлік ұстанымы, дүниетанымы мен білім деңгейі айқын аңғарылады. Бабажанов Шоқан Уәлихановпен замандас болып, қазақ халқының әлеуметтік құқықтарын қорғауға, олардың тұрмысын жеңілдетуге бар күшін салған.

Салық Бабажановтың өмірі көптеген қиыншылықтармен өткен. Ол ғылыми ортадан алыс, қарапайым халықтың ортасында жүріп, тұрмыстың ауыртпалығын, материалдық қиындықты бастан кешірді. Тұрмысын жақсарту мақсатында әскери міндеттен босап, шаруашылықпен айналысуға талпынғанымен, 1862 жылы қызметтен босау туралы өтініш бергеннен кейін көп ұзамай өз қызметіне қайта оралды. Барлық қиыншылықтарға қарамастан, Бабажанов артында ғылыми тұрғыда аса құнды еңбектер қалдырды. Оның өмірі мен қызметі әлі де терең зерттеуді қажет етеді.

Мұхамед-Салық Бабажановтың қоғамдық қызметі мен құқықтық білімін пайдалана отырып, ол Орал казак-орыстары мен Ішкі Бөкей Ордасы қазақтарының арасындағы жер дауларын шешуге белсене араласқан. Ол өз заманының заңдарын жетік білген және қазақ халқының мүддесін қорғауда табандылық танытқан. Сот істерінде, жер дауларында Салық Бабажанов көбіне жеңіске жетіп отырған. Бұл жағдай патша шенеуніктері мен жергілікті казак-орыс өкілдерінің наразылығын тудырғаны белгілі.

Халық арасында кең тараған аңызға сүйенсек, Бабажановтың білімін, шешендігін, беделін көре алмаған кейбір топтар оған қастандық ұйымдастырып, у беріп өлтірген деген болжам бар. Оның кенеттен қайтыс болуы да осы пікірді күшейте түседі. Бұл жайттар әлі арнайы тарихи зерттеуді қажет ететін күрделі мәселе.

Мұхамед-Салық Бабажанов жасы қырыққа жетпей өмірден озды. Оның мезгілсіз қазасы қазақ халқы үшін орны толмас қайғы болды. Егер Көкше өңірі кезінде Шоқан Уәлихановтың өліміне: «Қыршын жас қайран Шоқан өткен бүгін, Күйзелтіп елі, жұртын кеткен бүгін» – деп қайғырса, Бөкей Ордасы үшін Салықтың қазасы дәл осындай ауыр қасірет болды. Белгілі күйші Дәулеткерей Бабажановтың өлімін терең қайғымен қабылдап, оған арнап «Салық өлген» атты жоқтау күйін шығарды [17]. Дәулеткерей мен Салық Бабажанов жақын достар болған, Салық домбырада шебер ойнаған, күйші Дәулеткерейдің тікелей шәкірті ретінде де танылған.

«Салық өлген» күйі – қазақ музыкалық мұрасындағы терең философиялық мәні бар шығарма. Бұл туынды – Дәулеткерейдің досына деген жоқтауы, қазақ халқының қайғысын бейнелеген рухани ескерткіш. Күйдің баяу басталып, біртіндеп эмоциялық шиеленіске жетуі – Бабажановтың мезгілсіз қазасының Дәулеткерейге ауыр тигенін көрсетеді. Бұл шығарма арқылы Дәулеткерей Салықтың жарқын бейнесін, оның халқына деген адал қызметін музыка тілімен өрнектеген.

Халық арасында: «Салық өлді дегенше, халық өлді десейші» деген қанатты сөз қалған. Бұл сөз ел ішінде кеңінен танымал болған Мақаш Шолтырұлына тиесілі деп айтылады [16]. Бұл пікір Салықтың халық арасындағы беделін, оның қайғылы қазасының ел жадында қандай ауыр із қалдырғанын көрсетеді.

Мұхамед-Салық Бабажановтың есімі Бөкей Ордасынан шыққан көрнекті тұлғалар қатарында қазақ халқының тарихында ерекше орын алады. Оның қоғамдық-саяси және ғылыми еңбектері бүгінгі ұрпақ үшін баға жетпес рухани мұра болып табылады. Сондықтан оның шығармашылығын және қызметін «Рухани жаңғыру» бағдарламасы аясында кеңінен насихаттап, жастарға үлгі ету – маңызды міндет. Бабажановтың ғылыми мұрасын мектептер мен университеттерде дәріптеу арқылы жас ұрпақтың тарихи танымын қалыптастыруға және отансүйгіштік сезімін арттыруға болады.

Мұхамед-Салық Бабажанов сынды тұлғалардың еңбегі мен өмірі – қазақ халқының рухани байлығының ажырамас бөлігі. Бүгінгі таңда Бабажановтың есімін ұлықтау, оның ғылыми және қоғамдық мұрасын терең зерделеу — ұрпақ алдындағы тарихи парыз. «Рухани жаңғыру» бағдарламасы аясында осындай ірі тұлғаларды жастарға кеңінен таныстыру, олардың еңбегін оқу бағдарламаларына енгізу, ғылыми-танымдық іс-шаралар ұйымдастыру – ұлттық сананың жаңғыруына тікелей әсер ететін маңызды қадамдар.

Биыл, яғни 2025 жылы, Мұхамед-Салық Бабажановтың туғанына 190 жыл толып отыр. Бұл – оның есімін ұлттық деңгейде жаңғыртып, тарихи тұлға ретіндегі орнын айқындауға үлкен мүмкіндік. Осы мерейтой аясында қосымша архивтік деректер мен жаңа материалдар жинақтау, Бабажановтың бүгінгі ұрпақтарын тауып, мерейтойды жоғары деңгейде атап өту – ұлт зиялысына деген үлкен құрмет болар еді.

Мұхамед-Салық Бабажановтың халқына сіңірген еңбегін лайықты бағалау – тек ғылыми қауымдастықтың ғана емес, бүкіл қоғамның ортақ міндеті. Оның өмірі мен қызметі болашақта қазақ зиялыларының қалыптасуына үлгі бола отырып, ұлттық сананы жаңғыртуда айрықша рөл атқарады.

Қорытынды. Мұхамед-Салық Бабажанов — қазақ халқының тарихи санасында ерекше орын алатын, ұлтына адал қызмет еткен көрнекті тұлға. Ол — XIX ғасырдағы қазақ зиялыларының алғашқы буынының өкілі, өз заманының озық ойлы, білімді азаматы. Бабажанов өмірін қазақ қоғамының әлеуметтік, мәдени және құқықтық мәселелерін зерттеуге, туған халқының мүддесін қорғауға арнады.

Оның ғылыми еңбектері, этнографиялық зерттеулері және қоғамдық-саяси қызметі қазақ тарихының құнды дереккөзі болып табылады [18]. Әсіресе, Ресей Географиялық Қоғамына мүшелігі, оның қазақ тұрмысын зерттеуге қосқан үлесін халықаралық деңгейде мойындатты. Бабажановтың баспасөздегі жарияланымдары, архивтік жазбалары мен этнографиялық материалдары бүгінгі күні де ғылыми айналымға терең енгізілуі қажет.

Биыл, 2025 жылы Мұхамед-Салық Бабажановтың туғанына 190 жыл толуы — оны қайта жаңғыртуға, ғылыми тұрғыдан терең зерттеп, жас ұрпаққа кеңінен таныстыруға үлкен мүмкіндік.

Бұл тарихи датаны ұрпақ санасында ұлттық рухты көтеретін, халқына адал қызмет еткен тұлғаны лайықты дәріптейтін маңызды оқиға ретінде жоғары деңгейде атап өту қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Рысбеков Т. З., Рысбекова С. Т. Батыс Алаш және оның қазақ мемлекеттігі идеясы жолындағы рөлі // *Bulletin of LN Gumilyov Eurasian National University*. – 2022. – №2. – Қолжетімді: <https://bulhistphaa.enu.kz/index.php/main/article/view/58> – Қаралған күні: 23.01.2025.
2. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың 2022 жылғы Қазақстан халқына жолдауы [Электрондық ресурс]. – Қолжетімді: <https://www.akorda.kz> – Қаралған күні: 23.06.2024.
3. Сейтқалиев Б. Х. Өз аузынан естіп білген мәліметтер. Шежірелік дерек.
4. Сейтақ Ф. Нарынның нар ұлдары. – Алматы: Жазушы, 1998. – 21 б.
5. Боранбай Ж. Осы жұрт Бабажановты біле ме екен... [Электрондық ресурс]. – Қолжетімді: <https://kozhal.ar.kz/20162813-osy-zhurt-babazhanovty-bile-me-eken> – Қаралған күні: 24.06.2024.
6. Ыдырысов Қ. Сбылось предвиденье // *Вечерняя Алма-Ата*. – 1978. – 14 апреля.
7. Ивлев Н. П., Масанов Н. Э. Видный казахский ученый М. С. Бабажанов // *Вестник Академии наук КазССР*. – Алма-Ата, 1982. – С. 60–65.
8. Сенигова Т. Н. Қазақ Совет энциклопедиясы. – Т. 2. – Алматы: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1973. – 63 б.
9. Х. Маданов, А. Мұсабаева. Мұхаметсалық Бабажанов. – Алматы, 1996.
10. Ерофеев И. В. История Букеевского ханства. 1801–1852 гг.: Сборник документов и материалов. – Алматы: Жайк-Пресс, 2002. – 1020 с.
11. Боранбайұлы Т. Ғасырға сыр. – Астана: Елорда, 2001. – 74 б.
12. Ысмағұлов М., Ыдырысов Қ. Дүмбілез деректер // *Білім және еңбек*. – 1975. – №5.
13. Ахмет А. Қ., Шотанова Г. А. *Kazakh graduates of the Nerylyev school* // *Электрондық ғылыми журнал «edu.e-history.kz»*. – 2022. – №1. – Қолжетімді: <http://edu.e-history.kz/index.php/history/article/download/150/152> – Қаралған күні: 15.05.2024
14. Ивлев Н. П. Находки краеведа. – Алма-Ата, 1977. – 13 б.
15. Зиманов С. З. Россия и Букеевское ханство. – Алматы: Наука, 1982. – 148–149 б.
16. Боранбай Ж. Осы жұрт Бабажановты біле ме екен... [Электрондық ресурс]. – Қолжетімді: <https://kozhal.ar.kz/20162813-osy-zhurt-babazhanovty-bile-me-eken> – Қаралған күні: 20.01.2025.
17. Әминов Т. Дәулеткерей Шығайұлы (1820–1877) – күйші, дарынды композитор, ұлттық күй өнерінің негізін салушылардың бірі // *Электрондық ғылыми журнал «edu.e-history.kz»*. – 2019. – №3. – Қолжетімді: <http://edu.e-history.kz/index.php/history/article/download/80/582> – Қаралған күні: 20.01.2025.
18. Мұхатова О. Қазақ даласындағы ұлт-азаттық қозғалыстар тарихының зерттелуі (XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың бас кезі) // *Отан тарихы*. – 2019. – №4. – Қолжетімді: <https://otan.history.iie.kz/main/article/download/466/226> – Қаралған күні: 20.01.2025.

References:

1. Rysbekov, T. Z., & Rysbekova, S. T. (2022). West Alash and Its Role in the Idea of Kazakh Statehood. *Bulletin of LN Gumilyov Eurasian National University*, No. 2. Available at: <https://bulhistphaa.enu.kz/index.php/main/article/view/58> [Accessed 23.01. 2025].
2. President of the Republic of Kazakhstan Kassym-Jomart Tokayev's Address to the Nation, 2022 [Electronic resource]. – Available at: <https://www.akorda.kz> – Accessed: 23.06.2024.
3. Seitkaliyev B. K. Personal oral account. Genealogical data.
4. Seitak G. Naryn's great sons. – Almaty: Zhazushy, 1998. – P. 21.

5. Boranbay Zh. *Does this people know Babazhanov...* [Electronic resource]. – Available at: <https://kozhalar.kz/20162813-osy-zhurt-babazhanovty-bile-me-eken> – Accessed: 24.06.2024.
6. Ydyrysov K. *The foresight came true* // *Vechernyaya Alma-Ata*. – 1978. – April 14.
7. Ivlev N. P., Masanov N. E. *Prominent Kazakh scholar M. S. Babazhanov* // *Bulletin of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR*. – Almaty, 1982. – Pp. 60–65.
8. Senigova T. N. *Kazakh Soviet Encyclopedia*. – Vol. 2. – Almaty: Main Editorial Office of the Kazakh Soviet Encyclopedia, 1973. – P. 63.
9. Kh. Madanov, A. Musabayeva. *Mukhamet-Salyk Babazhanov*. – Almaty, 1996.
10. Yerofeyev I. V. *History of the Bukey Horde. 1801–1852: Collection of documents and materials*. – Almaty: Zhayk-Press, 2002. – 1020 p.
11. Boranbayuly T. *Secrets of a century*. – Astana: Elorda, 2001. – P. 74.
12. Ysmagulov M., Ydyrysov K. *Doubtful facts* // *Bilim zhane enbek*. – 1975. – No. 5.
13. Akhmet, A. K., & Shotanova, G. A. (2022). *Kazakh Graduates of the Neplyuev School*. *Electronic Scientific Journal "edu.e-history.kz"*, No. 1. Available at: <http://edu.e-history.kz/index.php/history/article/download/150/152> [Accessed 15.05.2024].
14. Ivlev N. P. *Finds of a local historian*. – Almaty, 1977. – P. 13.
15. Zimanov S. Z. *Russia and the Bukey Horde*. – Almaty: Nauka, 1982. – Pp. 148–149.
16. Boranbay Zh. *Does this people know Babazhanov...* [Electronic resource]. – Available at: <https://kozhalar.kz/20162813-osy-zhurt-babazhanovty-bile-me-eken> – Accessed: 20.01.2025
17. Aminov, T. (2019). *Dauletkey Shygayuly (1820–1877) – Composer, Talented Musician, One of the Founders of the National Kuy Art*. *Electronic Scientific Journal "edu.e-history.kz"*, No. 3. Available at: <http://edu.e-history.kz/index.php/history/article/download/80/582> [20.01.2025].
18. Mukhatova, O. (2019). *The Study of the History of National Liberation Movements in the Kazakh Steppe (Second Half of the 19th Century – Early 20th Century)*. *Otan Tarikhi (History of the Motherland)*, No. 4. Available at: <https://otan.history.iie.kz/main/article/download/466/226> [20.01.2025].